

Володимир КОНОПКА

ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РОЛІ ЧОЛОВІКА: ДИТИНСТВО, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

Розглядаються етапи формування статусу чоловіка від народження до підліткового віку. Детально проаналізовані етапи: зачаття і виношування, народження та немовлячий вік, хлопчик, підліток. Звернена увага на ритуальні дії, які виконувалися перед народженням і в період дитинства.

Ключові слова: чоловік, гендерна роль, народження, дитинство, хлопчик, підліток.

Життя чоловіка на Поділлі від народження до старості супроводжувалося обрядами, звичаями, регламентувалося писаними і неписаними правилами. Він був складовою колективу, спочатку дитячого, потім парубочого і наостанок одружених чоловіків. Проблеми, пов'язані з дослідженням маскулітності в контексті традиційної народної культури українців, майже не були об'єктом наукового зацікавлення етнологів. Зокрема, початковий етап життя людини — дитинство, в контексті Поділля є мало дослідженим. Історики та етнологи у своїх наукових розвідках рідко звертали увагу на проблематику дитинства. Здебільшого це були праці загального характеру, або ж присвячені іншим темам, як, наприклад, дослідження родильної обрядовості Олени Боряк [6]. Перша ж тематична наукова праця з цієї проблеми авторства Зенона Кузеля, який упорядкував відомості Марка Грушевського, містить матеріал про дітей в українському селі, де проаналізовано народження, повсякденність та виховання дитини. Однак основний матеріал цієї книги територіально походить з Південної Київщини (нині Черкаська обл.) [11]. Окремо слід відзначити ще дослідження Михайла Русова та Ніни Заглади [14; 29].

У незалежній Україні появилася низка спеціальних досліджень дитинства, серед яких найбільш інформативними є перший том історико-етнологічного дослідження «Народна культура українців: життєвий цикл людини», який так і називається — «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура». У цій колективній монографії зроблена спроба дати характеристику різних аспектів етнографії дитинства: народні уявлення про дитину, статеві ідентифікації дітей, обрядові функції дітей і підлітків, дитячі ігри тощо [1; 4; 7; 9; 13; 16; 17; 34; 35; 36]. Ігрова культура українського народу також стала об'єктом дослідження Валерія Старкова, який, однак, аналізував не лише дитячі варіанти, але й дорослі ігри [31]. Нещодавно побачив світ збірник «Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць», але це наразі лише єдина тематична публікація, присвячена етнографії дитинства Поділля [24].

У традиційній культурі немає точно визначених рамок на позначення вікових категорій дитини. Тому запропонована наступна схема, за якою проведено аналіз еволюції гендерного статусу дитини: зачаття і виношування; народження та немовлячий вік (до 1 року); хлопчик (до 10 років) та підліток (10—

15 років). Такий поділ ґрунтується на основі ритуальних та практичних дій, які виконували із настанням відповідного віку дитини.

Зачаття і виношування

У народних уявленнях моменту зачаття надавали вагомого значення, адже вірили, що у майбутньому це безпосередньо впливало як на фізичний розвиток, так і на психологію (риси характеру) новонародженого. В фольклорних нарративах інформація про це здебільшого стосується виняткових моментів, адже, як дуже часто відзначали самі респонденти, у пам'яті вкарбовується щось особливе, а не стандартне. Така ж ситуація із практиками, пов'язаними із зачаттям. До дій спеціального (ритуального) характеру вдавалися тільки у випадку, якщо не було дітей. Стандартизована відповідь респондентів про зачаття: «Як Бог схоче дати, то дасть, а як не схоче, то не дасть», «То як Бог дасть», «Як має бути, так буде», «Що Бог дає, то й то є».

«Якщо хотіли, щоб народився хлопчик, то що для цього треба робити?» — таке запитання дуже часто бентежило респондентів, багато з них просто не мали відповіді на нього (хоча народилися у 20—30-х рр. ХХ ст.), інші ж розповідали про ритуально-магічні дії, до яких вдавалися у випадку відсутності дітей, або тоді, коли народжувалися самі дівчатка. На останніх аспектах зупинимось дещо детальніше.

Формування особистості майбутньої людини відбувалося ще на етапі планування і зачаття дитини. Були певні правила, заборони щодо часу, місця, поз, рухів тощо. В окремих місцевостях навіть були рецепти «роблення» здорових чи бажаної статі дітей [16, с. 6]. Час зачаття дитини суворо регламентований, у певні дні чи навіть періоди статеві зносини були заборонені. Чоловік з жінкою не мав бути під час річних постів (Великий, Петрівський, Успенський, Пилипівський), пісних днів (середа, п'ятниця), великих церковних свят (дванадцять головних), поминальних днів [2, с. 142; 16, с. 6—7; 32, с. 18]. У Наддніпрянщині в ХІХ ст. були поширені вірування про «п'ятничний гріх», як записав А. Малинка, навіть в одну із п'ятниць зносини із своєю законною дружиною можуть спричинити народження дитини з фізичними відхиленнями чи девіантною поведінкою (буде глуха або сліпа, шахрай, злодій або розбійник) [23, с. 251]. Дотримання такого типу забо-

рон за народними віруваннями забезпечувало народження здорових дітей.

Якщо ж довго не було дітей, вдавалися до інших ритуальних дій. Зокрема важливого значення надавали бінарній опозиції «правий / лівий», яка в народній культурі слов'янських народів тісно пов'язана зі статтю: праве — чоловіче, ліве — жіноче [8, с. 314]. Для східнослов'янських народів характерне вірування, що хлопчиків можна зачати на правому, а дівчаток на лівому боці [19, с. 206]. У м. Звенигородка (нині — Черкаська обл.) в ХІХ ст. побутувало вірування, що якщо жінка хоче зачати сина, повинна під час статевого акту тримати рукою за праве яєчко чоловіка, а якщо хоче дочку — за ліве [39, с. 67].

Достатньо поширеним було вірування про те, що потрібно класти під подушку чоловічий одяг чи певні інструменти для того, щоб зачати хлопчика [16, с. 10]. Описуючи подібні вірування, Юліан Талько-Гринцевич зазначає, що у с. Мошурів (нині — Тальнівський р-н Черкаської обл.) коли молода після шлюбу приходять у хату і сідає за стіл на почесному місці (покуть), повинна положити під себе стільки пальців, скільки хоче мати дітей; якщо покладе під себе долоню, буде бездітною [39, с. 63]. Аналогічний звичай записаний Н. Данильченком у Літинському повіті Подільської губернії (нині — Вінницька обл.) в середині ХІХ ст.: «Наречена, яка не бажає мати дітей, повинна в цей час [під час посаду. — В. К.] секретно підложити під себе обидві руки; якщо ж підложить лише пальці, то не буде мати дітей стільки років, скільки підложить під себе пальців» [10, с. 31]. У Новоушицькому повіті (нині — Хмельницька обл.) побутувало вірування, якщо жінка буде їсти «шир-зілле» (переліска багаторічна — *Mercurialis perennis*), то родитимуться хлопці, а якщо це зілля буде їсти чоловік, — то дівчата [39, с. 64]. За народними віруваннями на стать майбутньої дитини мала вплив і пристрасність членів подружжя: якщо чоловік пристрасніший чи статевий акт буде несподіваним для жінки, то буде син [39, с. 67].

І. Ігнатенко помилково подає як український інший магічний звичай, пов'язаний із вживанням подружжям певних засобів для зачаття дитини: «Вважали, що для зачаття сина жінці варто було випити

винну настоянку на висушених нутрощах і матці зайчихи, а щоб завагітніти дівчинкою — винну настоянку на печінці та яйцях зайця» [16, с. 10]. Опис цього звичаю запозичено у Ю. Талько-Гринцевича, однак у останнього є певні відмінності, зокрема у другій частині опису йдеться не про зайця, а про порося [39, с. 67—68], і, що найважливіше, дослідник спрямовує до джерела, з якого він взяв цей опис — праця Густава Вітковського «Історія акушерства у всіх народів», де сам звичай описаний як західноєвропейський [40, р. 165].

У традиційному українському соціумі вірили, що дитину можна випросити у Бога, як зазначав З. Кузеля: «На Поділлі, подібно як і в інших сторонах Галичини, ходять по монастирям і монахам, служать Акафисти Ісусу Христу, Матери Божій, Молебні Симеону Богоприємцю і Севастіану, що малюють ся з дитиною на руці... розпосторений також звичай ходити на відпуст до Київської Лаври і «держать Младенчика» т. є. замавляти в печерах обідню за 3 рублі, підчас котрої держать муж і жінка гробик з мощами одної з 14000 убитих Іродом дитини» [11, с. 117].

Важливе значення надавали й тому, в який саме час відбувався статевий акт, селяни вважали, що не кожен час є підходящим: «Люди собі думають, хоч може й не всі, що як родиться дитина, то через те, що плоть чоловікова якраз збіглася, як їй слід і бути, у місто з жіночою плоттю. А як не збіжиться в купу, то не разом вийдуть у його і в неї, то марно так і проходить тоді плід» [11, с. 118].

Коли вже було відомо, що жінка завагітніла, наступний етап формування ритуального статусу майбутньої дитини полягав у визначенні статі. Це було важливим і тому, що коли ставало «відомо», якої статі буде новонароджений, то вдавалися до одних дій (практичних і ритуальних), якщо має бути дівчинка, і до відмінних, якщо хлопчик.

Юліан Талько-Гринцевич подає декілька способів, за якими у ХІХ ст. визначали стать дитини на Поділлі та суміжних районах: 1) прикладають вухо до живота вагітної і рахують кількість ударів серця плоду впродовж певного часу, частіші удари — хлопчик, повільніші — дівчина (повсюдно); 2) Якщо вагітна здорова і обличчя рум'яне, то це доказ, що носить сина; якщо ж бліда і має під очима синці, то носить дочку (повсюдно); 3) Груди тугі, тверді і сто-

ячі — дочка, м'які — син (с. Любомирка, нині — Олександрійський р-н, Черкаська обл.); 4) Для визначення статі очікуваної дитини потрібно після вечері взяти кістку барана і зробити з неї лопатку, потім потрібно тримати її над вогнем, поки не обуглиться, і в обугленій кістці витиснути дві великі дірки двома великими пальцями. Через ці дірки просунути шнурок, зв'язати його кінці у вузол і завішати на гвіздок на одвірку з внутрішньої сторони, і хто потім перший зайде до покою — то такої статі буде дитина (с. Нова Ушиця, нині — Хмельницька обл.) [39, с. 66—67]. Якщо у перших трьох варіантів є раціональне зерно, то останній має суто магичний характер.

У багатьох селах вважали, що під час вагітності у дитини уже є душа. На Східному Поділлі, у Літинському повіті (нині — Вінницька обл.) про це говорили так: «Людські душі творить на небі Бог і посилає такі в людей, відразу після їх зачаття, в утробі матерів» [10, с. 27]. Таку думку підтверджує і приказка з Південної Київщини, записана наприкінці ХІХ ст.: «Не вспіє чоловік до жінки з матнею, а Бог уже й з душею» [11, с. 206]. В уявленнях селян душа чоловіка переважала над душею жінки. Здійснивши порівняння з російським матеріалом, слід відзначити, що в Північній частині Росії поширене вірування, що «у баби є душа, хоч і маленька» (на противагу чоловічій) [21, с. 104]. Поляки вважали, що душа чоловіка і жінки неоднакова: «в чоловіка душа коло серця, а в жінки у животі» [38, с. 595].

Народження дітей з фізичними та психічними відхиленнями у народі пояснювали наслідком гріховних вчинків батьків. Наприклад, у Літинському повіті (нині — Вінницька обл.) вважали, що «ніякий гріх людини не залишається без відповідного покарання і тому каліки, а також сліпі, кульгаві і криві народжуються такими за гріхи своїх батьків» [10, с. 6]. Селяни вважали, що якщо вагітна жінка не дотримується визначених традицією заборон, це відразу впливає на новонародженого. Наприклад, дитина буде сліпою, якщо матір білить кімнату в великі свята, а особливо різдвяні (таким чином вона замащує очі своїй дитині); у дитини будуть зрослі пальці, якщо вагітна жінка в свято шитиме (таким чином вона зашиває пальці своїй дитині); дитина народиться без пальців, без ніг або рук, якщо матір буде щось

рубати у свято (таким чином вона відрубє своїй дитині або пальці, або руку чи ногу) [10, с. 6]. Такий тип заборон є поліваріантним, і більшість з них мали форму: дія матері під час вагітності спричиняла появу наслідків дії у дитини.

Появу калік в народі пояснювали також відсутністю взаємної любові у когось з членів подружжя: «Чого то так, що один раз та плоть іде в діло, а другий раз ні, цього не скаже ніхто. Знають, що як по щирости одне з другим живе і здорові обоє, то як слід і плоті зійдуться, а як притрапиться, що або не підійде кров у котрого небудь під другого: то хочеться з ним жити, а їй не має ніякої притяги до того, або в неї є жага до його, а в його не має, — то не будь нічого, або і будуть то калікуваті діти» [11, с. 118—119].

Народження та немовлячий вік

Долю та майбутній соціальний статус чоловіка за народними віруваннями визначали дії з новонародженим відразу після пологів. Зокрема сексуальну силу хлопчика, майбутнього чоловіка, визначала відстань, на якій баба-повитуха відтинала пуповину [7, с. 17]. Загальнопоширеною була практика відтинання пуповини хлопчикові на сокирі, щоб він у майбутньому був добрим господарем. Наприкінці ХІХ ст. появився новий варіант, коли відтинали на книжці для того, щоб хлопець був грамотним, добре вчився і в майбутньому здобув авторитет у односельчан не лише як добрий господар, але й людина, до якої можна звернутися за порадою з багатьох питань [5, с. 213; 28, с. 250]. Подекуди, аби забезпечити дитині «щасливу долю», плаценту хлопчика закопували під лавою, столом або під покуття [7, с. 19]. Баба-повитуха, приймаючи новонародженого, спостерігала, як він лежить. Якщо він народжується лицем вниз, то скоро помре, а якщо вверх, то буде жити довго [30, с. 515].

Відомими на Поділлі були випадки народження дитини в «сорочці», — це коли дитина виходила на світ в плодовій оболонці, яка не розірвалася при народженні. Коли дитина народжується в «сорочці», то це ознака, що в майбутньому вона буде щасливою. Засушену частину з цієї «сорочки» зашивають у одяг новонародженого, і вона виконує роль своєрідного оберега, який людина має мати при собі до самої смерті [28, с. 249].

За віруваннями подолян, важливим моментом, який також визначав майбутнє новонародженого,

було зав'язування пуповини: «Неодмінно годиться перев'язувати пуповину прядивом із матірки — коноплі, так як на ній є сім'я, — це матиме вплив на примноження потомства новонародженого; але аж ніяк не плоскінню, котра не має сім'я. Звідси часто пояснюють безпліддя подружжя тим, що баба плоскінню перев'язала пуповину» [28, с. 249—250]. Подібні вірування поширені й на Середньому Подніпров'ї (нині — Черкаська обл.): «Звичайно баба ця та в'яже пупа народженому. От і дадуть прядівця того їй, та тіко замість матірки та плоскінь подадуть. А це вже всім відомо, як пупа плоскіню зав'яже — дітей не буде, хоч хлопцеві це зробить, хоч дівчати» [11, с. 98].

Коли пуповина відсихає і відлітає від новонародженого, то батьки її ховають і зберігають до певного віку дитини (часто до 7 років), а потім дають самому хлопчикові розв'язати, адже вірять, що це сприятиме фізичному і розумовому розвитку дитини.

Важливого значення надавали і першій купелі дитини. Підбір рослин для першої купелі хлопчика дещо відрізнявся від купелі дівчинки. У подільських селах хлопчикам до купелі клали інструменти, щоб вони були вправними ремісниками, гроші, щоб були багатими, олівець, щоб добре вчилися грамоти. На Волині для забезпечення репродуктивної функції хлопчика у майбутньому до купелі клали свячене ярове жито [17, с. 32]. Натомість на Слобожанщині таким атрибутом був хміль (*Humulus L.*) [18, с. 30]. На Бойківщині хлопчикам клали в купіль корінь дев'ясила (*Inula L.*), щоб вони росли здоровими, сильними, а також — сокиру, свердло, щоби вмільи майструвати [15, с. 239].

Після купелі хлопчика сповивали у чоловічу сорочку, щоб передати відповідні гендерні характеристики: здоров'я, міцність, силу. Також після купелі баба-повитуха детально оглядала дитину, чи не було якихось фізичних вад або вивихів. Якщо ж були патології зовнішності, то у традиційному селянському соціумі вони часто трактувалися як ознака зв'язку з нечистою силою; подекуди вважали, що дитина, яка мала певні зовнішні відхилення від норми, у майбутньому буде знахарем або чарівником [17, с. 35—36].

Коли дитину перший раз клали до колиски, то могли ставити туди певні господарські інструменти, книгу тощо. Значення цього звичаю аналогічне опи-

саним вище звичаям. У листі до Ф. Вовка дослідник В. Ястребов подає опис варіанта цього звичаю (нині — Кіровоградська обл.), який йому розповів секретар земської управи Е. Борисов: «Новонародженому хлопчику клали під подушку зуб від борони, для того, щоб він був продовжувачем роду (буквально, щоб у нього член був такий твердий, як зуб у борони)» [20, с. 39].

Після народження дитини в Ольгопільському повіті (нині — Вінницька обл.) баба повитуха несла його до священика, щоб він дав новонародженому ім'я. В подолян поширене вірування, що якщо перший раз виносити дитину з дому, то не можна йти з порожніми руками, бо такий хлопчик буде нещасливий і бідуватиме. В такому випадку, у полотно, в якому несли дитину, заколювали голку з ниткою, як ніби той предмет, який несе новонароджений [12, с. 29—30].

За часом народження прогнозували майбутнє, зокрема у Літинському повіті (нині Вінницька обл.) вважали, що хто народився на новому місяці («молодик») — буде мати добре здоров'я, силу та проживе довге життя, окрім того, навіть у старості буде молододоглядати; хто ж народився на старому місяці («старець»), вірили, що все буде навпаки [10, с. 1].

З обрядом хрещення селяни пов'язували прикмети, за якими визначали майбутнє хлопця. Спостерігали, чи при хрещенні дитина чхає, якщо так, то це означало здоров'я та довголіття. Якщо дитина помочилась, то вважали, що в дорослому віці вона буде мати нахил до злодійства [10, с. 29]. В центральних районах Поділля, коли хрестять немовля, то спостерігають, якщо дитя скорчиться, то значить скоро помре, а якщо пчихає, то дитина буде здоровою і щасливою [30, с. 515].

Святкуючи народження дитини, часто спеціально впиваються горілкою. Зокрема у Літинському повіті (нині — Вінницька обл.) селяни відзначали, що в цей день особливо впивається батько дитини, і це виступає специфічним «оберегом» новонародженого від нечистої сили, адже щось недобре вчепиться п'яного, а не дитини [10, с. 29].

На східному Поділлі поширене вірування, що коли матір вперше надіває дитині сорочку з нового полотна, то слід перед тим перехрестити її та тричі передати через пазуху ніж. Робили це для того, щоб дитина нічого не боялась [10, с. 10—11]. Також по-

ширене вірування, що коли в перший раз одягають сорочку, то в рукав спочатку насипають жито, а уже потім одівають сорочку на дитину [28, с. 250].

Для Поділля характерні також вірування у детермінованість майбутнього новонародженого, за нього його життя уже визначено Богом, а свобода вибору — лише омана: «Жереб людини визначається ще до народження, і що людині наперед визначено в утробі матері, того йому не минути. Ніякі заходи не можуть змінити цієї долі» [28, с. 246]. Такі вірування підкріплені народними легендами, де присутній дуже відомий сюжет мандрівки Бога з апостолами: «Колись Бог ходив по землі з апостолом Петром під видом старців. Одного разу ці старці зайшли до однієї побожної баби повитухи і попросились до неї ночувати. Вночі стукає у вікно чоловік і просить бабу прийти в його дім приймати при родах дитя. Коли баба зібралась йти для виконання свого обов'язку, в цей час один із старців сказав їй, щоб вона, перед тим як ввійти у дім, поглянула у вікно і запам'ятала, що там побачить. Напучування старця було виконано, — і вона помітила в цьому домі солдата, в повному озброєнні, який стояв посеред кімнати. Після цього, ввійшовши у дім і виконавши свій обов'язок, вона повернулася до себе. Через декілька хвилин, знову постукали у вікно, означало, що баба повинна йти в другий будинок для виконання обов'язків при родах. Старець знову напучував її так само. Поглянувши через вікно хати, куди її покликали, вона помітила, що господар будинку, який її супроводжував і ще не встиг ввійти в свій дім, стоїть посеред кімнати і догоджає гостям, які сидять за столом. ...Старець пояснив їй бачене наступним чином: перший випадок її обов'язку, де вона бачила солдата, який стояв посеред кімнати в повному озброєнні, — означає, що новонародженого хлопчика візьмуть на військову службу. Другий випадок, де вона бачила господаря, який пригощав гостей, означає, що новонароджений хлопчик буде добрим господарем» [28, с. 246—247].

Хлопчик та підліток

На Поділлі повсюдно категорію дітей віком до десяти років означували «хлопці» і в їх обов'язки входило пасти гусей, курей або телят. Хлопчика від 10 до 13 років називали «підліток» чи «хлопчище», у такому віці він уже мав допомагати батькам робити різну неважку роботу, яку йому доручали [27, с. 163].

До певного віку зовнішньо хлопчика і дівчинку не розрізняли, зокрема одягали в однаковий одяг: «Років в три-чотири, а до того хлопчики ходили в сорочечці, в сукеночках. То вже починали розрізняти, вже шили штани хлопчикам»¹. Натомість після року дітей уже стригли по різному, наприклад, на Покутті: «В нас у рік стригли обох, і хлопчика і дівчинку. І той волос збирали і зберігали. А там уже по іншому стригли»². Часто дівчаткам залишали довге волосся, а хлопчиків стригли під макітру. Стрижка «під макітру» характерна також і для парубків, одружених та старших чоловіків, різнилася вона лише тим, що хлопчикам залишали довше волосся спереду: «Вже як хлопчика стригли під макітру, то йому лишили чілку, а всюди коротко. А дорослі хлопці всюди коротко»³.

На Поділлі повсюдно поширений звичай «пострижин», який приурочували до виповнення дитині одного року. В. Борисенко подає детальний опис цього дійства: «Дитя садовили на подушку чи кожух, і кум, тричі перехрестивши малюка, легенько вистригав навхрест у нього пучок волосся, яке віддавав на зберігання матері. Слідкували, щоб волосся не було кимось викинуто і не попало птахам на гніздо, бо це віщувало постійний головний біль у дитині» [5, с. 216].

На досліджуваній території поширений обряд надання пояса, який у різних місцевостях Поділля приурочували до виповнення хлопчикові трьох чи чотирьох років. Один із священників, дописувачів до «Подільських єпархіальних відомостей», описує цей обряд так: «Зазвичай батько і мати наперед приготвують для свого сина пояс — неодмінно новий. Вранці, коли сонце вийде високо на небо, батько і мати звертаються до ікон з молитвою про свою дитину, — заставляють і його молитися. Після цього надівають на хлопчика пояс з виразом йому своїх батьківських побажань. Звичайно приговорюють: «Даруй тобі Боже щастя, здоров'я і многі літа. Дай

Боже, щоб ти той сховає і на кращий заробив» [28, с. 253—254].

Невдовзі після цього хлопчикові уже надівають штани, але повсюдно на Поділлі вірили, що мати перші штани для свого сина має пошити за один раз, якщо ж цього не зробити, то хлопця у житті будуть супроводжувати різні невдачі. Перелік наслідків для хлопця подає подільський священник: «За що він не візьметься, — все він зробить відразу, подібно тому, як перші штани були пошиті йому за один присід. Особливо це добре впливає на майбутній успіх серед дівчат, коли хлопчик зробиться парубком. Такий парубок відразу засватає вибрану ним дівчину. Звідси часто пояснюють невдачі парубка в одруженні тим, що мати перші штани пошила для свого сина не за один присід, а бралася за них декілька раз» [28, с. 254]. Аналогічний опис, записаний на Поділлі, віднаходимо у П. Чубинського: «Якщо хлопчику шують перші штани, то їх потрібно почати і закінчити за одним махом, в іншому випадку йому в майбутньому важко буде віднайти наречену» [33, с. 117].

Особливого значення надавали семирічному хлопчикові, за народними вірування, якраз у такому віці в дитини можуть проявитися надзвичайні здібності. На Східному Поділлі етнографи записали багато розповідей про семиліток, наприклад серед селян поширене вірування, що «колись жив силач Іван Вернигора, який, маючи 7 років від народження, перевертав гори мізинцем» [10, с. 8]. З цього часу дитину залучали до робіт, зокрема на подільсько-покутському пограниччі про це розповідали: «Котре старше, то тежчу роботу робило, а котре молодше, то слабшу. Маленькі хлопчики пасли худобу. В 7 років вже гнав пасти, і так, доки до школи ходив. Скінчив школу й пішов у поле робити, а котрий пішов вчитися»⁴.

«Кожна дитина має вміти гратися» — це аксіоматичне твердження можна почути від кожного респондента. Дітям створювали відповідні умови для цього, адже у старшому віці спогади про дитинство майже завжди стосуються ігор. Дитячі ігри на вулиці, на свіжому повітрі сприяли фізичному загартованню дітей. Особливо цікаві ігри тоді, коли діти залишаються на самоті, і їх не контролюють старші. Дитячий колектив сам створював форми та правила

¹ Зап. 03.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

² Зап. 03.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

³ Зап. 03.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

⁴ Зап. 03.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

ігор. Частими під час цього були суперечки між дітьми, вирішення яких сприяло формуванню навичок комунікації та вміння розв'язувати проблеми.

Місцем проведення ігор зазвичай був власний дім, вулиця або пасовисько. Позаяк в минулому майже у кожному господарстві була худоба, то діти з 6—7 років уже ставали пастухами. І власне на пасовищі вони навчалися різноманітних ігор. Варто відзначити, що пастухами зазвичай були хлопці, лише зрідка — дівчата. Респонденти, які пастухували в дитинстві, відзначали, що хлопці на пасовищі об'єднувалися між собою і здебільшого уникали дівчат. У кожному селі худобу пасли і пастухи похилого віку (переважно діди), які досвід своєї молодості передавали дітям і розповідали їм про різні форми проведення дозвілля.

Найпопулярнішими були ігри, які мали характер суперництва, боротьби чи витривалості. Перемагаючи в таких іграх, дитина самоутверджувалась, набувала лідерських якостей. Рухливі ігри також сприяли кращому розвитку дитячого організму. Коли на одному пасовищі худобу випасали хлопці з різних частин села, це позначалося на формуванні мікроруртів, і поміж ними уже виникало суперництво, яке у дорослому віці проявлялося як суперництво парубочих громад. Хоча в дитячому колективі і виникали досить часто конфлікти, і були випадки знущання над дітьми-каліками, але старшими це сприймалося як належне, загалом вважали, що дітям це перейде, і вони швидко помиряться (про такі сварки між дітьми розповідав респондент на Покутті: «Діти, то є діти, як добре, то добре, а як сі посварет, то і здоровий одне другому шось скаже»⁵).

Важлива ритуальна роль хлопця під час весільного обряду. У Літинському повіті (нині — Вінницька обл.), коли молодий приходив по молоду, то вона перебувала в кімнаті та сиділа на покуті за столом, поряд з нею в куті на лаві стояв маленький хлопчик (її брат або інший родич), який тримав у руці дерев'яний меч. Коли молодий з боярами заходить в кімнату, то відбувається словесна перепалка між ними та хлопчиком, — вони йому погрожують, сварять, для того, щоб він уступив. Хлопець їм відповідав: «Я сестру свою годував, поїв і доглядав. За-

дурно не віддам її вам, заплачуть мені, якщо хочете» [10, с. 32]. Таку розмову ведуть досить довго, але коли вже домовляються і платять брату молоді, то він, отримавши гроші, з лави іде обов'язково попід столом. Тоді всі присутні кричать: «Лови, лови його», а дружки співають:

*Татарин братчик татарин,
Продав сестрицю за теляр,
Русу косу за шістак,*

А рум'яне личенько віддав так [10, с. 32].

Похорони хлопчика відрізнялися від похоронів парубка чи одруженого чоловіка. На центральному Поділлі це відбувалося так: «Хлопчику, який не вступив у юнацький вік, надівають на голову полотняну шапочку і приколюють до грудей букет — знак неподружнього життя» [28, с. 276].

Також окрему ритуальну роль хлопчику на досліджуваній території надавали в післяпохоронній поминальній обрядовості. Зокрема в центральних районах Поділля поширений звичай, що після того, як поховано людину, то три дні залишають частування для душі, яке складається з склянки чи чарки з горілкою, які накривають зверху хлібом. Вважають, що душа померлого приходить додому і з'їдає дуже маленьку частинку запропонованого, решту віддають комусь із сусідів: «На другий день горілку, яка залишилась, і калач віддають якому-небудь сусідові, який відповідає по віку та статі покійному. Так, якщо померлий був старий чоловік, то залишок вечері, призначеної для душі, віддають літньому чоловіку, який згадує свого однолітка і, бажаючи йому царства небесного, споживає запропоноване; а якщо померлий був хлопчиком, то заупокійну вечерю віддають сусідському хлопчику відповідного віку. Якщо хлопчик, за своїм віком, не в змозі випити чарку горілки, то його мати повинна розділити з ним заупокійну трапезу. Так робиться і на другий, і на третій день» [28, с. 277].

Хлопчики відігравали важливу роль і в календарних обрядах. Напередодні Нового року ввечері вони збиралися в гурти і ходили вітати усіх односельчан зі святом, називалося це щедруванням. На Східному Поділлі такими щедрівниками були виключно хлопчики та старші хлопці [10, с. 34], натомість на Західному Поділлі щедрувати ходять і дівчата. Вранці на Новий рік хлопчики також ходять посівати (засівати), в Ольгопільському повіті (нині —

⁵ Зап. 03.07.2015 у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Кошки Параски Василівни, 1954 р. н.

Вінницька обл.) вони ходили по хатах «кожен з однією рукавицею в руці, яка наповнена яким-небудь зерном» [25, с. 35]. У Страсний четвер, за місцевим подільським звичаєм, кожен батько робив хлопчику дерев'яну стукалку, з якою він йшов до церкви. Коли в церкві після прочитання Євангеліє дзвонять у дзвони, то обов'язком хлопчиків є стукати такими стукалками по дзвіниці [22, с. 362].

Хлопчиків залучали до лікування певних хвороб дорослих, адже, за місцевими віруваннями у Літинському повіті (нині — Вінницька обл.), такий хлопець має спеціальний дар, і його дії допомагають хворому: якщо болів шлунок (хворобу називали «грызь в желудкы»), то заставляли «первака» (хлопця, який першим народився у матері) три рази кусати пуп хворого і три рази спльовувати на землю [10, с. 45].

Старші регулювали поведінку дітей прикладами з народного життя, зокрема хлопцеві, який непоштиво поводився зі старшими, розказували бувальщину, таким способом залякуючи його: «Собака — це перевертень дитини. Коли Спаситель ходив по землі, то в одному селі хлопчик гнався за ним і гавкав, подібно до собаки. Спаситель прокляв його за це і перетворив його в собаку» [10, с. 14]. Слушно зауважує Г. Науменко: «Знання дітей про навколишню природу, старі звичаї, обряди і пісні, вміння працювати на землі не появлялись самі по собі, а виховувалися з колиски» [26, с. 8]. Отож дітей вчили на позитивних та негативних прикладах. Це впливало і на те, що діти копіювали поведінку і вчинки старших, наприклад хлопчики і дівчатка 10—13 річного віку організовували свої дитячі вечорниці, на противагу зібранням старших.

Хлопцям було заборонено бути присутніми на збірках парубків та дівчат. Якщо парубки зловили на своїх вечорницях хлопців, то сильно їх наказували, не зважаючи на їх вік («хлопцем» можна бути й у 20 років, через те, що його не пустили парубкувати батьки). Кара могла бути різною: били їх, намазували лице сажею і давали пити воду з сажею. Як зазначає В. Боржковський, кара сажею побутувала всюди на Східному Поділлі [3, с. 773]. До подібних дій, за свідченнями В. Ястребова, вдавалися й на Середній Наддніпрянщині: «Як не ходить косити та молотити, так той ще не є парубком, його гуляти не пускають, а якщо вийде, то йому очкур перервуть, а буває зимою на досвідках заставлять дівчат дістати

сажи із печі, розведуть водою, потім витягнуть його в сіни, розціпнуть штани, і в штани виллють» (с. Глодоси; нині — Новоукраїнський р-н Кіровоградської обл.) [37, с. 111].

Таким чином, формування статусу майбутнього чоловіка відбувалося уже на етапі зачаття. Існувала ціла низка приписів і заборон, які мали забезпечити щастя і довголіття хлопчику. Власне через порушення визначених традицією народних заборон трактували нещасливу долю чоловіка, відсутність дітей, дитячу смертність та народження дітей з психічними та фізичними відхиленнями.

Наступний етап — виношування дитини та народження. Для цього періоду характерний захисний тип дій, насамперед — щоб убезпечити дитину від нечистої сили. В момент народження дитини ритуальні дії навколо новонародженого мали на меті забезпечити відповідний фізичний та розумовий розвиток у майбутньому, окрема частина спеціальних практик спрямована на підсилення сексуальної сили чоловіка.

Дитинство та підлітковий вік — це період виховання та прилучення хлопця до роботи по господарству, допомоги батькам. Найрезультативнішими етнопедагогічними методами була гра та приклад старших.

1. Аксьонова Н. Ініціація через гру / Наталія Аксьонова // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 160—174.
2. Бабенко В.А. Етнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В.А. Бабенко. — Екатеринослав, 1905. — 144 с.
3. Боржковський В. «Парубоцтво», какъ особая группа въ малорусскомъ сельскомъ обществѣ / Валеріанъ Боржковскій // Киевская старина. — Київ, 1887. — Т. XVIII. — С. 765—776.
4. Борисенко В. Обряди перших років життя людини / Валентина Борисенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 82—95.
5. Борисенко В.К. Сімейні звичаї та обряди / В.К. Борисенко // Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. — Київ : Доля, 1994. — С. 211—233.
6. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / Олена Боряк. — Київ, 2009. — 400 с.

7. Боряк О. Творення дитини як семіотичного феномена / Олена Боряк // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 13—30.
8. Валенцова М.М. Мужской — женский / М.М. Валенцова // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т / под общей ред. Н.И. Толстого. — Москва : Международные отношения, 2004. — Т. 3: К (Круг) — П (Перепелка). — С. 311—317.
9. Гримич М. Дитяча субкультура як моделююча система / Марина Гримич // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 175—189.
10. Данильченко Н. Народныя вѣрованія, суевѣрія и предразсудки, записанные во второмъ мировомъ участкѣ литинскаго уѣзда Подольской губерніи / Н. Данильченко // Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи. — Каменец-Подольск, 1869. — Вып. 1. — С. 1—56.
11. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / зібрав М. Грушевський ; обробив З. Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. — Львів, 1906. — Т. VIII. — 222 с.
12. Д. Н. Изъ наблюденій надъ народными предразсудками и суевѣріями / Н. Д. // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1901. — № 2. — Ч. II. — С. 27—35.
13. Довженок Г. Діти і пісенний фольклор / Галина Довженок // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 117—136.
14. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 214—395.
15. Здоровега Н.І. Народні звичаї та обряди / Н.І. Здоровега // Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. — Київ, 1983. — С. 232—248.
16. Ігнатенко І. Народні ембріологічні уявлення українців / Ірина Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 5—12.
17. Ігнатенко І. Профілактика хвороб і лікування дітей / Ірина Ігнатенко, Андрій Забловський // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 31—49.
18. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей / П. Иванов // Этнографическое обозрение. — 1897. — № 1. — С. 22—81.
19. Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции / Г. Кабакова. — Москва : Ладомир, 2001. — 335 с.
20. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка / підгот. до публ. М.В. Руденко // Південна Україна XVIII—XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 1999. — № 5. — С. 31—65.
21. Листова Т.А. Народные представления о душе, связанные с деторождением / Т.А. Листова // Православная вера и традиции благочестия у русских XVII—XX вв.: Этнографические исследования и материалы. — Москва, 2002. — С. 101—127.
22. Лотоцький А. Священные дни Страстной седмицы и Свѣтлаго Воскресенія Христова въ связи съ народными вѣрованіями и обычаями / А. Лотоцький // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1897. — Ч. II. — С. 359—399.
23. Малинка А.Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору / А.Н. Малинка. — Чернигов, 1902. — 388 с.
24. Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / упоряд. В.В. Щегельський. — Кам'янець-Подільський, 2011. — Вип. 3: Народні дитячі ігри і забави пастухів Поділля та околиць. — 360 с.
25. Михневич М. Этнографические и статистические сведения об. Ольгопольском уезде Каменец-Подольской губернии // Весник РГО. — 1852. — Ч. 6. — Кн. 1. — С. 23—40.
26. Науменко Г.М. Предисловие / Г.М. Науменко // Этнография детства: Сборник фольклорных и этнографических материалов. — Москва, 1998. — С. 7—11.
27. Пономарьов А.П. Дошлюбне спілкування молоді / А.П. Пономарьов // Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. — Київ : Доля, 1994. — С. 160—175.
28. П-чъ А. Очеркъ нѣкоторыхъ вѣрованій и обрядовъ простонародія въ Юго-западномъ краѣ / А. П-чъ // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1868. — № 8. — Ч. II. — С. 245—254.
29. Русов М. Игры детей в Полтавщине / М. Русов // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 190—211.
30. Сближеніє смерті съ рожденіємъ и бракомъ въ народной поэзіи и обрядѣ въ Подольской губерніи // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1885. — № 24. — Ч. II. — С. 513—526.
31. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України / Валерій Старков. — Київ, 2009. — 402 с.
32. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный

- отдел: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. — Т. IV. — С. Петербургъ., 1877. — 713 с.
33. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського / Павло Чубинський ; упоряд. С. Горкавий, Ю. Іваненко. — Київ : Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 224 с.
34. Щербак І. Діти в народній термінології: лексика і символіка / Інна Щербак // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 50—59.
35. Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей / Щербак Інна // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 60—81.
36. Щербак І. Обрядові функції дітей і підлітків / Інна Щербак // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження : у 5 т. — Київ, 2008. — Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — С. 96—116.
37. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // Киевская старина. — 1896. — № 10. — С. 110—128.
38. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / K. Moszyński. — Warszawa, 1967. — Т. 2: Kultura duchowa. — Cz. 1. — 827 s.
39. Talko-Gryniewicz J. Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej / J. Talko-Gryniewicz. — Krakow, 1893. — 461 s.
40. Witkowski G.-J. Histoire des accouchements chez tous les peuples / G.-J. Witkowski. — Paris, 1887. — 830 p.

Volodymyr Konopka

FORMATION OF MAN'S GENDER ROLES:
CHILDHOOD, ADOLESCENCE
(BASED ON ETHNOGRAPHY
DATA'S FROM PODILLYA)

The article considers the stages of forming of man's status from birth to adolescence. Detailed analysis stages: conceive and pregnancy, birth and the age of one-year, boy, teenager. Attention is paid to the rituals that were performed before the birth and during childhood.

Keywords: man, gender role, birth, childhood, boy, a teenager.

Володымыр Конопка

ФОРМИРОВАНИЕ
ГЕНДЕРНОЙ РОЛИ МУЖЧИНЫ:
ДЕТСТВО, ПОДРОСТКОВЫЙ ВОЗРАСТ
(НА МАТЕРИАЛАХ ПОДОЛЬЯ)

В статье рассмотрены этапы формирования статуса мужчины от рождения до подросткового возраста. Детально проанализированы этапы: зачатия и вынашивания, рождения и грудной возраст, мальчик, подросток. Внимание обращено на ритуальные действия, которые исполнялись перед рождением и в период детства.

Ключевые слова: мужчина, гендерная роль, рождение, детство, мальчик, подросток.